

10. ПСЗ Российской империи : собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 33. – № 26715.
11. ПСЗ Российской империи : собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 37. – № 28456.
12. ПСЗ Российской империи : собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 37. – № 28667.
13. ПСЗ Российской империи : собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 39. – № 29789.
14. ПСЗ Российской империи : собр. 1. – СПб., 1830. – Т. 39. – № 29800.
15. Балух В. С. Одеський арбітражний суд: два століття історії : монографія / В. С. Балух, О. О. Сурілов. – О. : Юрид. літ., 2001.
16. ПСЗ Российской империи : собр. 2. – СПб., 1836. – Т. 10. – № 8186.
17. ПСЗ Российской империи : собр. 2. – СПб., 1830. – Т. 3. – № 1785.
18. ПСЗ Российской империи : собр. 2. – СПб., 1832. – Т. 6. – № 4915.

Анотація

Юрій І.А. Градоначальництво і організація торгово-економічного судочинства на Півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.). – Стаття.

У статті проаналізоване локальне законодавство з питань комерційного судочинства. Організація комерційних судів була одним із завдань градоначальників. Традиції, започатковані комерційними судами, сприяли розвитку комерційного судочинства, формуванню культури підприємництва та його правового захисту.

Ключові слова: градоначальник, комерційний суд, Південь Російської імперії, прокурор.

Summary

Yuriy I.A. Governorship of a town and organization of the trade and economic legal proceeding on South of the Russian empire (first half of XIX century). – Article.

The local legislation on issues of the commercial legal proceeding is analysed in the article. Organization of commercial courts was one of tasks of governors of a town. Traditions, founded by commercial courts, assisted to development of the commercial legal proceeding, forming of culture of enterprise and its legal defense.

Key words: governor of a town, commercial court, south of the Russian empire, public prosecutor.

УДК 340.15(470),,18/19":347.726

Г.А. Волошкевич

ПИТАННЯ КОДИФІКАЦІЇ КООПЕРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОБОТАХ КООПЕРАТИВНИХ ФОРУМІВ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У вітчизняній історіографії історії держави та права тривалий час малодослідженою залишається проблема державної політики у сфері кооперативного будівництва, зокрема його законодавчого оформлення.

Найбільш розкритими в цьому плані на сьогоднішній день є питання, пов'язані з роллю держави в розробці та прийнятті загального кооперативного закону.

Цій проблематиці в першій третині ХХ ст. були присвячені праці Ф. Дьякова, Г. Коложнікова, та Г. Кремнева [1], а на сучасному етапі її вивченням займаються – М. Коновалов, С. Тичинін та З. Хаджуова [2]. Проте, зосереджуючи свою увагу головним чином на проблемі “держава – загально-кооперативний закон”, дослідники досить часто оминали питання про участь власне кооперативної громадськості в розробці та прийнятті цього важливого для них закону.

У запропонованій статті ставиться за мету відтворити та проаналізувати процес підготовки проекту загальнокооперативного закону на з’їздах представників кооперативних організацій Російської імперії, які відбулись наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На думку автора, розкриття означеного питання дасть змогу краще оцінити ступінь розробки кооперативного законодавства в Російській імперії та ті проблеми, з якими стикнулася вітчизняна кооперація в дореволюційний період свого розвитку.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. однією з ключових проблем дореволюційної кооперації була відсутність належної нормативно-правової бази діяльності, що не давало кооперативам можливості працювати в повну силу, сповільнювала темпи їх розвитку. Потреба модернізації нормативно-правової бази діяльності, про яку ми говорили в одній із своїх попередніх статтях [3], існувала не лише у споживчих, а й у всіх інших видів кооперативних товариств. Кожне з них – кредитне, ощадно-позичкове, споживче, сільськогосподарське та ін. – страждало від недосконалості нав’язаних їм державою “нормальних статутів” та свавілля центральної і місцевої адміністрації. Спроби поліпшити становище кооперативів шляхом внесення окремих змін та доповнень до чинних статутів чи прийняття нових зразкових установчих документів, як це намагалася зробити влада, були на самому початку приречені на невдачу. Неможливо було втиснути всю багатоманітність форм кооперативних відносин, існуючих у величезній Російській імперії, у жорсткі рамки “нормальних статутів”. “Загальний для всієї Росії статут, – зазначав з цього приводу відомий російський кооперативний діяч В. Кільчевський, – замість полегшення створює перешкоди на шляху розвитку кооперації, спотворює її життя” [4]. За таких умов чи не єдиним виходом із ситуації, що склалася на цьому етапі розвитку російської та української кооперації, залишалося обрання того шляху, яким пішла більшість європейських держав у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. – передача права на складання статутів до рук засновників кооперативних асоціацій, забезпечення їм свободи самодіяльності одночасно із закріпленням у спеціальних нормативно-правових актах загальних вимог щодо форми і змісту статуту, а також принципів діяльності кооперативних організацій. Тобто йдеться про прийняття окремого закону про кооперацію.

Слід відзначити, що необхідність прийняття такого закону цілком усвідомлювали учасники кооперативного руху і жваво обговорювали на самому початку масового поширення кооперативних ідей у суспільстві. Як правило, у сучасних дослідженнях, присвячених історії становлення та розвитку кооперативного законодавства Російської імперії, за відправну точку відліку при визначенні дати виникнення в середовищі кооперованої громадськості ідеї створення окремого кооперативного закону беруть або 1896 р. (Всеросійський торгово-промисловий

з'їзд у Нижньому Новгороді) [5], або 1908 р. (Перший Всеросійський кооперативний з'їзд у Москві) [6].

На наш погляд, початок обліку часу слід вести не від вищезазначених дат, а від 1870 р., коли в Москві відбувся другий з'їзд сільських господарів. На цьому з'їзді один із доповідачів, П. Маслов, порушив питання про необхідність створення загального положення про кооперативні товариства. Під час свого виступу він зазначив, що йдеться саме “не про прийняття статуту, а про видання загальних законоположень, які визначатимуть юридичні засади артілей (цим терміном доповідач позначав різні види кооперативних об'єднань. – Г.В.) у таких загальних нормах, що можуть бути застосовані до будь-яких місцевих умов” [7]. Делегати з'їзду підтримали ініціативу доповідача і внесли до заключної резолюції такий пункт: “Висловити перед урядом прохання, щоб з метою сприяння поширенню серед робочого населення всіх видів господарських та промислових артілей (споживчих та ощадно-позичкових товариств, кредитних кооперативів, а також виробничих асоціацій) було видано Загальне Положення, яке визначатиме юридичну організацію та цивільні права артілей” [8].

Відтепер питання про необхідність створення окремого закону про кооперацію порушується на всіх більш-менш значних форумах кооперативних діячів. Так, під час роботи кооперативної секції Всеросійського торгово-промислового з'їзду, що відбувся в 1896 р. у Нижньому Новгороді, спеціальною комісією було вироблено та подано на затвердження окреме положення про союзи та з'їзди кооперативних організацій [9]. Проте державні чиновники не підтримали означену ініціативу кооператорів.

На початку XX ст. проблема безправного становища кооперації надзвичайно загострилася. Спеціальний Комітет, створений у Санкт-Петербурзі, дослідивши основні причини повільного розвитку кооперації в Росії, дійшов такого висновку: “До переліку причин слабого розвитку кооперації слід віднести відсутність спеціальних законоположень, які полегшують відкриття кооперативних установ”. У зв'язку з цим представники Комітету та опитані ними учасники кооперативного руху наполягали на необхідності “прийняття сприятливого для кооперативної справи та загального для всіх видів кооперації законоположення на кшталт німецького закону про товариства від 1 травня 1889 року”. Прийняття такого закону, на думку кооператорів, повинне було позитивно позначитися на динаміці кооперативного руху в країні за умови, що він буде створений відповідно до загальноновизнаних кооперативних принципів: загальностановості, демократичності, самодіяльності товариств тощо. Крім того, представники Комітету висловлювалися за необхідність запровадження явочного порядку відкриття кооперативів та закріплення в законі положень, що давала б змогу товариствам створювати власні союзні організації [10].

Необхідність модернізації нормативно-правової бази діяльності кооперативних товариств та проведення кодифікаційних робіт усвідомлювалися і в правлячих колах країни. Проте, як ми зазначали у своїх попередніх розвідках, царський уряд так і не зробив серйозних кроків у напрямі вирішення вказаної проблеми [11].

Непоступливість царського уряду змушувала кооператорів взяти справу розробки кооперативного закону у свої руки. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені під час роботи Першого Всеросійського кооперативного з'їзду, який відбувся в Москві з 16 по 21 квітня 1908 р.

Програмою з'їзду передбачалося ознайомлення делегатів з доповіддю С. П. Бородаєвського “Про принципи загальнокооперативного законодавства”, де автор, видатний теоретик кооперативного руху, виклав основні положення, які повинні були міститися в законі про кооперативні товариства. Форма та зміст означеної доповіді дають змогу говорити, що вона повинна була бути як кістяк для запланованого законопроекту. Зокрема, у ній визначалися цілі діяльності кооперативних товариств, права та обов'язки їхніх членів, структура органів управління, порядок відкриття та ліквідації кооперативів тощо. Відповідно до проекту С. П. Бородаєвського, кооперації обов'язково надавалося право на об'єднання в союзи та провадження як господарської, так і культурно-просвітницької діяльності. Одночасно передбачалося запровадження явочного порядку реєстрації кооперативних товариств у спеціальних колегіальних губернських установах, які повинні були комплектуватися з представників земств, кооперативів та органів влади. Також з компетенції місцевої адміністрації вилучалося і право закривати на власний розсуд кооперативи, – рішення про припинення діяльності кооперативної організації могли прийняти або загальні збори членів товариства, або суд за наявності визначених у законі підстав. [12]. Таким чином, запропоновані положення передбачали розширення прав кооперативних товариств та забезпечували більш надійний захист їхніх інтересів від незаконних посягань органів влади.

Для розробки остаточного варіанта законопроекту, який планувалося подати на розгляд царського уряду, з'їзд створив спеціальний комітет з кооперативного законодавства. На жаль, унаслідок передчасного закриття владою з'їзду провести заплановане обговорення тексту законопроекту не вдалося. Однак створений Комітет не припинив своєї діяльності й разом із Санкт-Петербурзьким відділом Комітету щодо ощадно-позичкових та промислових товариств продовжив роботу в напрямі розробки кооперативного закону. Перші невдачі не зломали кооперативних діячів. На їхню думку, проблема належного правового забезпечення кооперативного руху потребувала детального обговорення на наступних зібраннях кооператорів.

У вересні 1912 р. у Санкт-Петербурзі відбувся Всеросійський з'їзд діячів дрібного кредиту та сільськогосподарської кооперації. Учасники з'їзду, користуючись нагодою, розглянули проект положення про кооперативні товариства та їх союзи, який був вироблений Комітетами. Означений проект передбачав запровадження явочного порядку відкриття кооперативів, передаючи право їх реєстрації до місцевих судів, містив визначення поняття “кооперативного товариства”, наводив чіткий перелік підстав припинення діяльності товариства, визнавав за кооператорами право на створення власних союзних об'єднань тощо. [13]. Загалом, як ми бачимо, поданий на розгляд з'їзду законопроект мав прогресивний характер, однак не був позбавлений і окремих недоліків. Найсуттєвішим

з них слід вважати збереження положень, які давали змогу місцевій адміністрації контролювати діяльність кооперації. Насамперед, йдеться про право губернаторів виступати з ініціативою закриття товариства, якщо останнє “додержується цілей, противних державному благоустрою чи суспільній моралі”. Попередньо ми вже відзначали, що таке нечітке формулювання створювало умови для тиску на товариства і призводило до частих зловживань представниками влади.

Подальша робота над законопроектом була проведена на Другому Всеросійському кооперативному з'їзді, який відбувся в Києві з 1 по 7 серпня 1913 р. На початку з'їзду присутні делегати підкреслювали нагальну необхідність прийняття кооперативного закону, що поставив би кооперацію “в однакові правові умови з тими промисловими підприємствами, з якими їм доводиться конкурувати на загальному грошовому та товарному ринку” [14]. Прослухавши доповідь В. Перелішина про законопроект, який розглядався минулого року в Санкт-Петербурзі, з'їзд постановив створити спеціальну законодавчу комісію, до складу якої ввійшли відомі теоретики та практики кооперативного руху (А. Анциферов, С. Прокопович, В. Тотоміанц та ін.), а також представники від окремих секцій з'їзду. Означена комісія, ще раз уважно вивчивши й обговоривши основні положення проекту, внесла до нього ряд змін і доповнень, після чого передала його на розгляд загальних зборів, якими він і був затверджений під назвою “Проект положення про кооперативні товариства та їх союзи” [15]. Аналіз тексту законопроекту свідчить, що кооператори продовжували наполегливо вимагати закріплення в законі таких основоположних кооперативних принципів, як добровільність і відкритість членства в кооперативній організації, демократичний характер управління, рівність прав і обов'язків членів-пайовиків, самостійність і незалежність кооперативних організацій. Не змінилося і загальне уявлення кооператорів про роль закону в житті кооперації, – він не повинен був жорстко регламентувати її діяльність, а лише закріплював основні, загальні засади внутрішнього життя кооперативу.

Остаточна редакція закону та направлення його на розгляд Державної Думи доручалося спеціальній комісії, яка повинна була складатися з представників Московського комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств і членів законодавчої комісії Другого Всеросійського кооперативного з'їзду.

Таким чином, ми можемо констатувати, що чисельні форуми учасників кооперативного руху, які відбулися наприкінці XIX – початку XX ст., відіграли надзвичайно важливу роль у створенні єдиного кооперативного закону. Фактично вони взяли на себе ту функцію, яку не бажала брати держава, – збирання необхідного матеріалу та вироблення тексту законопроекту відповідно до поточних потреб кооперації. У подальшому доробок кооператорів буде використаний при прийнятті загально кооперативного закону в 1917 р.

Література

1. Дьяков Ф. Царское законодательство о кооперации / Ф. Дьяков. – Баку, 1930; Коложников Г. Эволюция русского кооперативного права / Г. Коложников // Право и жизнь. – 1923. – № 4. – С. 57-66; Кремнев Г. М. Основные этапы развития кооперативного законодательства в России / Г. М. Кремнев. – Л., 1924.
2. Коновалов Н. И. Из истории становления российского кооперативного законодательства, конец XIX – начало XX в. / Н. И. Коновалов // Правоведение. – 1995. – № 2. – С. 108-116; Тычинин С. В. Становление законодательства о кооперации в России / С. В. Тычинин // Правоведение. – 2004. – №1. – С. 202-211; Хаджуова З. А. Модернизация российского кооперативного законодательства в конце XIX – начале XX века : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / З. А. Хаджуова. – Саратов, 2001.
3. Волошкевич Г. Царський уряд та проблема модернізації нормативно-правової бази діяльності споживчої кооперації (початок XX ст.). / Г. А. Волошкевич // Держава і право : зб. наук. пр. (Серія “Юридичні і політичні науки”). – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 120-126.
4. Кильчевский В. О кооперативном законе / В. Кильчевский // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14-16. – С. 5.
5. Рябова Н. Я. Развитие законодательства о кооперации в дореволюционной России / Н. Я. Рябова // Кооперация. Страницы истории. – М., 1991. – Т. 1. – С. 161; Половец В. Кооперативный рух в Лівобережній Україні (1861 – 1917 рр.) / В. Половец. – Чернівці : Деснянська правда, 1996. – С. 160.
6. Коновалов Н. И. Вказ. пр. – С. 112; Соболев А. В. Правовое положение потребительской кооперации в досоветской России / А. В. Соболев // Кооперация. Страницы истории. – М., 2002. – Т. 9. – С. 125.
7. Меркулов А. Сорок пять лет. Историческая справка к внесению кооперативного законопроекта в Государственную Думу / А. Меркулов // Кооперативная жизнь. – 1915. – № 17-18. – С. 140-141.
8. Второй съезд сельских хозяев при Имп. Московском обществе сельских хозяйств с 21 декабря 1870 по 3 января 1871 г. – М. : Изд. Об-ва, 1871. – С. 29.
9. Труды высочайше учрежденного Всероссийского торгово-промышленного съезда в 1896 г. в Нижнем Новгороде. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1897. – Т. 2. – С. 4-11.
10. Бородаевский С. В. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кредит / С. В. Бородаевский. – СПб. : Высочайше учрежденное Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности ; Типография В.Ф. Киршбаума, 1904. – С. 76-78.
11. Волошкевич Г. Проблема реформування нормативно-правової бази діяльності споживчої кооперації у діяльності урядів Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. А. Волошкевич // Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави : зб. наук. пр. – Черкаси, 2008. – С. 9-15.
12. По докладу С. П. Бородаєвського “О принципах общеккооперативного законодательства” // Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16-21 апреля 1908 г. : труды, изд. Бюро Могилевского союза потребительных обществ. – М. : Типография “Печатное дело”, 1908. – Доклады. – С. 1-4.
13. Труды первого Всероссийского Съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. – СПб., 1914. – С. 249-255.
14. Второй Всероссийский съезд по кооперации в Киеве. 1-7 августа 1913 г. : труды. – К., 1915. – Вып. I. Общее собрание съезда. – С. 58-59.
15. Второй Всероссийский съезд по кооперации в Киеве. 1-7 августа 1913 г. : доклады и резолюции. – К., 1913. – С. 3-10.

Анотація

Волошкевич Г.А. Питання кодифікації кооперативного законодавства Російської імперії в роботах кооперативних форумів кінця XIX – початку XX ст. – Стаття.

Аналізується роль кооперативних нарад та з'їздів у процесі модернізації кооперативного законодавства в Російській імперії. Розглянуто основні пропозиції кооператорів щодо покращення нормативно-правової бази діяльності кооперативних асоціацій. Встановлено, що, за відсутності ініціативи з боку держави, кооперативні форуми взяли на себе функцію підготовки проекту загального кооперативного закону, зміст якого відповідав би потребам та інтересам самої кооперації.

Ключові слова: кооперація, кооперативний з'їзд, кооперативне законодавство.

Summary

Voloshkevich G.A. Problem of Kodification of Co-operative Legislation of the RUSSIAN Empire in the Works of Co-operative Forums at the end XIX – beginning of XX century. – Article.

The role of co-operative conferences and congresses in the process of modernization of co-operative legislation in the Russian empire is analysed. Basic suggestions of co-operators are considered in relation to the improvement of normative legal base of activity of co-operative associations. It is set that absence of initiative from the direction of the state, co-operative forums undertook the function of preparation of project of general co-operative act, maintenance of which would answer necessities and interests of co-operation.

Key words: co-operation, co-operative congress, co-operative legislation.

УДК 340.15(477.5),,18/19":340.141

Н.В. Петровська

**ЗАСТОСУВАННЯ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА ТА ЗАКОНУ
ВОЛОСНИМИ СУДАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

Основними джерелами для волосних судів законодавець визнавав закон і звичай, не визначаючи при цьому, в яких випадках повинна застосовуватись звичаєва норма, а в яких правова і що робити, коли звичай буде суперечити закону. Так, у ст. 107 Загального положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності, від 19 лютого 1861 р. (далі – Загальне положення) вказувалося, що в разі, коли сторони не погоджувалися на укладення мирової угоди, судді повинні були вирішувати справу “на підставі заявлених у волосному правлінні угод”, а в разі їх відсутності – “на основі місцевих звичаїв та правил, прийнятих у селянському побуті”.

Слід відзначити, що царська влада не лише не створювала перешкоди для використання норм звичаєвого права у волосних судах, а навпаки, підкреслю-